

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.4.063

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.105.1>

О. С. ЗУБЧЕНКО

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ЗАПОРІЖЖЯ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

Статтю присвячено актуальним питанням виникнення нових ліній розмежувань у фізичному та символічному просторах прифронтового міста. Спираючись на теоретичні напрацювання провідних західних дослідників (Х.Арендт, К.Лінч, М.Серто, А.Лефевр, П.Бурд'є), автор виокремлює три аспекти міського простору: поле взаємодії соціальних акторів; порядок вибудови символічних позицій; місце розташування певних фізичних об'єктів та локацій. Із допомогою методів включеного спостереження, контент-аналізу та візуальної соціології, доведено, що хоча Запоріжжя і не зазнало окупації, критичних руйнувань інфраструктури та житла, проте у його соціальному просторі після початку повномасштабної російської агресії відбулися кардинальні зміни. Зафіксовано виникнення нових, екстремальних практик соціальних взаємодій, які поступово інституціоналізуються та додають життєстійкості місцевій спільноті. Також констатується співіснування двох соціальних просторів – активістського та обивательського, що відрізняються за системою цінностей та спрямуванням діяльності.

Робиться висновок, що захисною реакцією громадян на російську агресію стає творення ситуативних волонтерських спільнот, які переважно орієнтовані на оборону міста. Дослідник доводить, що новим критерієм сегментування міського простору стає рівень безпеки як у фізичному, так і у хронологічному вимірах. Люди генерують нові стратегії присвоєння соціального простору, переміщення по місту та реагування на сигнали тривоги.

Підкреслюється, що при соціальних катаклізмах час перестає бути константною величиною. Він прискорюється на початку трагічних подій, уповільнюється через їхнє оповіщення та ділиться на неоднакові відрізки, кожен з яких сповнено окремого, символічного значення. Також у статті наголошується на змінах у сприйнятті окремих міських локацій. Колишні місця радощів та відпочинку нині асоціюються із спротивом та болем.

© О. С. Зубченко, 2025

При цьому відірваність Запоріжжя від довоєнного життя особливо гостро відчувається у «не-місцях» – особливих, транзитних просторах без ідентичності та історії.

Ключові слова: соціальний простір, соціальний час, культурні символи, «не-місця», просторова історія.

Постановка проблеми. Повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022 р. призвело до виникнення нових ліній розмежувань у фізичному та символічному просторі нашої держави – між тилом і фронтом, вільними та окупованими територіями, умовно безпечними та небезпечними для життя регіонами тощо. Особливої динамічності ці процеси набули на Півдні України, значна частина якого опинилася в окупації вже у перші дні війни. Через велику перевагу агресорів у живій силі та техніці лінія фронту в Запорізькій області, на жаль, рухалася дуже швидко.

На початку березня 2022 р. ворожі війська досягли с. Кам'янське на трасі Запоріжжя – Василівка, зав'язали бої поблизу м. Оріхів та м. Гуляйполе. Виникла реальна загроза захоплення обласного центру. Це могло мати важкі наслідки для всього ходу російсько-української війни як через стратегічні (передумови для руху ворога у центральні області України та вплив на хід перемовин у Стамбулі), так і соціокультурні (захоплення великого промислового центру та одного із важливих символів України) чинники.

Попри всі ці події, життя у місті за тридцять кілометрів від лінії розмежування триває. Н. Гапон відзначає кілька його аспектів: креативність, прагнення змінити власний життєвий світ за прагненням серця (масовий потік добровольців до лав ЗСУ); простір концентрації історичної пам'яті, яка надихає на боротьбу за свободу; розвиток соціальних перспектив та платформа для розвитку громадянського суспільства (потужний волонтерський рух на підтримку Української армії та укріплення оборони міста) [6, с. 47].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у вивчення трансформації міських просторів під час екстремальних соціальних ситуацій зробили Х. Арентс (публічний простір як місце презентації себе іншим – повсталий проти несправедливості Майдан) [1], А. Лефевр (вулиця як театр спонтанності) [18], П. Бурд'є (ресурси, агенти та комунікаційні зв'язки як концентрація міського простору) [4], М. Фуко (вимушене звуження свободи простору) [16], М. Блок (повсякденні культурні смисли – від їжаків на дорогах до воєнторгів замість гламурних кав'ярень) [3], К. Лінч (ментальні карти міста як спосіб спільного сприйняття соціальної реальності) [19] та М. Серто (місто як ансамбль повсякденних просторових практик пересування) [20].

Серед вітчизняних дослідників варто згадати роздуми про міський простір М. Карповця [9], аналіз семантики міста Н. Міхно [12], дослідження міських ландшафтів Г. Фесенка [15], соціальні експерименти із звільнення «окупованого» простору В. Полюги [13], дослідження

проблем декомунізації міської топоніміки [5], аналіз екзистенційних вимірів міста в умовах війни [12] тощо. Значну увагу також ми приділили використанню методів емпіричного дослідження, зокрема, включеного спостереження (із початку Великої війни автор постійно знаходиться у м.Запоріжжя), контент-аналізу матеріалів із відкритих джерел, а також аналізу візуальних даних загального доступу.

Загалом, проблема руйнації міського простору набуває загальнонаціонального звучання. Харків, Суми, Миколаїв, Павлоград та Запоріжжя, що опинилися на другій лінії фронту, зазнають постійних ракетних, артилерійських та дронівих обстрілів. Сотні городян загинули та отримали поранення, тисячі житлових будинків, адміністративних споруд, промислових підприємств, громадських закладів зруйновані або пошкоджені. Десятки тисяч мешканців поїхали за кордон або до інших регіонів України, натомість новими харків'янами, сумчанами та запоріжцями стали наші співвітчизники із тимчасово окупованих територій. Разом з цим ці трагічні події поки що не знайшли належного наукового осмислення. Все це зумовлює як теоретичну, так і практичну актуальність теми нашого дослідження та визначає його **мету** – встановити основні вектори трансформації міського простору прифронтових міст у 2022-2025 роках на прикладі м. Запоріжжя.

Виклад основного матеріалу. У соціально-гуманітарних науках немає єдиного визначення поняття «міський простір», а як синоніми часто вживаються терміни «публічний простір», «громадський простір» та «суспільний простір». З точки зору соціології можна виокремити три аспекти міського простору: поле взаємодії соціальних акторів; порядок вибудови символічних позицій; місце розташування певних фізичних об'єктів та локацій.

Соціальний простір, з одного боку, конструюється соціальною реальністю, а з іншого – сам бере активну участь у її творенні [7, с.63]. Перші дні війни приносять до Запоріжжя абсолютно нові, екстремальні практики соціальних взаємодій – реагування на повітряні тривоги, пошук та облаштування укриттів, збір тривожних валізок для евакуації, квести у пошуках бензину, харчів та валюти. Кілька тижнів у місті співіснують два соціальних простори: в одному – вирус паніка, майже ніхто не виходить на роботу, а черги кремезних чоловіків штурмують евакуаційні потяги; в іншому – будують блокпости, перекривають дороги протитанковими їжаками, готують харчі, збирають одяг і тактичне спорядження для українських захисників та наповнюють піском десятки тисяч мішків в імпровізованих кар'єрах.

За таких умов актуальні роздуми Х.Арендт про природу соціального простору, де взаємодія людей обумовлена не лише їхніми формальними соціальними статусами, але в першу чергу – системою цінностей, що дозволяє «впізнавати» та правильно інтерпретувати дії одне одного [1, с. 76-77]. Автору цих строк довелося розливати «бандеро-смузи» разом із школяркою, пенсіонеркою, барменом, інженером

металургійного підприємства та IT-шником і копати пісок у ланці із професором, водієм маршрутки та власником мережі аптек.

Очевидно, що у часи суспільних потрясінь перед людиною, як ніколи гостро, стоїть дилема — залишатися у власному, тілесному просторі (бульбашка, де я не хочу чути поганих новин та бачити, що за вікном війна), обмежитися життям у приватності (таку стратегію обирало багато наших земляків в окупації, наївно вважаючи, що двері їхньої оселі збережуть від російських загарбників) або вийти у публічний простір, на очі інших, задекларувати свою належність до спільноти, що формується у ньому, через символи, цінності та практичні дії.

У свою чергу вихід до публічного простору зумовлює формування нових соціальних спільнот — як реальних, так і віртуальних. Одним із цифрових інструментів цього процесу став телеграм-чат «Волонтеры. Это Запорожье» (понад 160 тис. підписників). Вже із четвертого дня великого нападу росії чат став виконувати декілька важливих функцій — інформаційну (поширення новин про життя міста), комунікативну (обмін даними про потреби оборонців Запоріжжя), координуючу («переключка», хто і чим може допомогти), мобілізаційну (збір та координація добровольців) та емоційно-релаксаційну (можливість долучитися до корисної справи, зняти стрес та нервовість, відчувати причетність до соціальної спільноти).

Завдяки цьому швидко утворюються ситуативні групи для виконання актуальних завдань — розвантаження машин із гуманітарним вантажем, спорудження блокпосту на східних околицях Запоріжжя, доставки пустих мішків для піщаного кар'єра у Південному мікрорайоні тощо. Такі швидкоплинні спільноти стали прикладом як соціального навчання (адже більшість ніколи раніше не займалися волонтерством), так і горизонтальної самоорганізації (функціональний і територіальний розподіл обов'язків, складання графіків роботи, взаємодія з органами влади, військовими частинами, добровольчими формуваннями).

Згодом такі об'єднання розпадалися, адже по мірі нормалізації ситуації та «оповсякденювання» війни люди поверталися до звичного життя, або набували усталених інституційних зв'язків. Поруч із свідомими самоорганізаційними процесами зустрічаються і прояви масової афективної поведінки — завалення мотлохом стадіонів, футбольних полів, галявин та інших відкритих просторів (щоб ускладнити висадку ворожого десанту); світломаскування у традиціях Другої світової війни та полювання на сусідів, що забули закрити штори; пошуки міток на асфальті та будівлях, що начебто наводять ракети; сприйняття чужих та незнайомих людей як російських шпигунів тощо.

Не можна не згадати і процеси горизонтальної мобільності у Запоріжжі, адже з початку повномасштабного вторгнення до міста прибуло понад 275 тис. внутрішньо переміщених осіб (39% довоєнного населення). Ми маємо справи із двома різними групами ВПО:

жителями області (з окупації та небезпечних територій у зоні бойових дій), які завжди мали тісні соціальні та господарські контакти із обласним центром і часто бували тут (53%), а також «новими запоріжцями», серед яких були як колишні жителі Маріуполя, Волновахи та інших населених пунктів урбанізованого Півдня Донецчини (11%), так і вихідці із сільської місцевості та маленьких містечок Херсонщини (36%).

У той же час точна кількість жителів міста, які виїхали за кордон або до інших регіонів України, невідома. Деякі експерти висловлюють думку, що вона приблизно дорівнює кількості прибулих біженців [2]. Вимушена міграція із обласного центру відбувалася у кілька хвиль: лютий – квітень 2022 р., осінь 2022 р. (масовані обстріли із комплексів С-300) та з осені 2024 р. (після початку застосування ворогом керованих авіабомб).

Разом із соціальною структуризацією велике значення для вивчення міського простору в епоху потужних історичних потрясінь мають культурні символи, що позначають та артикулюють позиції соціальних акторів. М.Карповець відзначає, що «просторове розміщення людського буття має горизонтальний характер, а розташування світу міста – вертикальний, де місто наче «нависає» над людиною своєю ієрархічною будовою [9, с. 79]. Одним із елементів цієї будови може бути різна подієва насиченість життя в центрі та на периферії.

Довоєнне Запоріжжя мало типовий для багатьох пострадянських міст просторовий розподіл – діловий центр (головний проспект, Вознесенівський, Олександрівський та лівобережна частина Дніпровського району), спальні райони (Космос, Піски, Бородинський, Хортицький, Осипенківський, Шевченківський мікрорайони), промислова зона (Заводський район), великі масиви приватного сектору (сел. Зелений Яр, Першотравневе, Південне, Запоріжжя-Ліве, Верхня Хортиця, Карантинка, Мокрянка тощо). Центр міста – пл. Фестивальна, Жовтнева (нині Майдан Героїв) та бул. Шевченка – традиційно були осередком як масових культурно-розважальних заходів, так і революційних подій 2013–2014 років, протестних акцій та військових парадів. Спостерігалися спроби розширити подієвий простір від головного проспекту (святкування Дня міста на Набережній магістралі та каскаді «Веселка»). Час від часу влада навіть намагалася переносити центральні міські події у більш віддалені локації (парк «Дубовий гай» у Олександрівському або парк Клімова у Шевченківському районах), але не досягла у цьому значних успіхів.

Після 24 лютого через зміну ціннісних орієнтирів та інформаційного порядку денного такий розподіл втратив свою актуальність. Тут доречно згадати, як М. Серто аналізував тактики присвоєння городянами соціального простору, його розподіл на місця, де можна працювати, гуляти, куди варто повести гостей тощо. Кожен з нас пише свою просторову історію, у якій поєднуються реальні події, їхні суб'єктивні інтерпретації, спогади, передчуття та різні асоціації [20, р.121].

У наш час пріоритетом цих історій стає безпека, адже лише за перший рік великої війни було зафіксовано понад 400 обстрілів обласного центру [8]. Надалі кількість ракетних, дронівих та авіаційних ударів збільшується майже у геометричній прогресії. Зокрема, протягом шести годин, в ніч з 22 до 23 січня 2025 року ворог п'ять разів вдарив по місту п'ятьма шахедями та чотирма балістичними ракетами, спричинивши величезні руйнування житлової, соціальної та енергетичної інфраструктури у Шевченківському районі.

За таких умов одним із імперативів соціальної поведінки стає прагнення сформувати ментальні карти «безпеки» та «небезпеки», про які писав К. Лінч [19, р. 174], і за можливості перебратися подалі від місць потенційних прильотів. Щоб не полегшувати ворогові корегування та розвідку, офіційні джерела рідко називають адреси влучання російського залізничя та не роблять у публічному доступі відповідних просторових узагальнень. Це однак не заважає «сарафанному радіо» вже за кілька хвилин після вибухів знати точні місця влучань.

Загалом, понад половину ударів противника (які було територіально ідентифіковано) прийшлося на найбільший у місті за територією та чисельністю населення Шевченківський район. Це може бути пов'язане як із розташуванням потужних підприємств військово-промислового комплексу, які щільно оточені житловим сектором, так і великими розмірами промислової зони, наявності великої кількості складів, господарчих споруд, садівничих товариств та кар'єрів, де за хворою фантазією агресорів можуть розміщуватися українські солдати і військова техніка.

29 липня та 9 серпня 2023 р. у вечірній час агресори нанесли удари по місцях масового скупчення людей поблизу місцевого ринку та біля зупинки громадського транспорту, внаслідок чого п'ятеро осіб загинуло та близько десятка було поранено. Проте найбільш небезпечним простором для проживання та пересування стає територія навколо заводу «Мотор-січ», яку щонайменше десять разів атакували ракетами, керованими авіабомбами та «шахедами». Найбільш тяжкі наслідки мали ворожі бомбардування 6 грудня 2024 р. (влучання в авторемонтний комплекс, 10 загинлих, 8 із яких заживо згоріли в авто) та 8 січня 2025 р. (приліт по центральній прохідній підприємства у момент закінчення робочої зміни, 15 загинлих, понад 100 поранених).

Значних руйнувань зазнали Вознесенівський і Олександрівський райони, оскільки для ворога важливим було максимально спустошити центр міста. Росіяни завдають ударів по житлових будинках на вул. Олександрівській, Сталеварів, Незалежної України, Я.Новицького та пр. Соборному, внаслідок чого загинуло майже сорок людей, влітку 2023 р. знищують популярний готель на Набережній магістралі, а у листопаді – грудні 2024 р. спрямовують балістичні ракети і бомби на офтальмологічну клініку та гіпермаркет «Епіцентр». Внаслідок цього із середмістя виїжджає значна частина населення, закриваються

торговельні заклади, згортається дрібний бізнес. У той же час змінюється призначення та емоційне забарвлення міських локацій, зокрема, відновлений будинок про пр. Соборному, 153, що був центром розваг та гламурного життя, перетворюється на місце болі та смутку. Новими смислами сповнюються і рекламні месиджи на понівечених та забитих ДСП вікнах магазинів – «Ми працюємо», «Все буде Україна», «кафе для незламних» тощо.

Досить небезпечним для життя стає і район Дніпровської гідроелектростанції, найбільш масштабні прильоти по якій відбуваються у грудні 2022 р. та березні 2024 р. та призводять до повного руйнування енергетичного обладнання і пошкодження десятків навколишніх багатоповерхівок. Трагічною сторінкою в історії району став ракетний удар по багатоповерхівці у віддаленому Осипенківському мікрорайоні, коли 19 людей загинули, 70 – отримали поранення, а 150 наших земляків лишилися без даху над головою. «Тут багато переселенців було, тому що найспокійніший район у місті... Всі думали, що сюди ніколи не прилетить», – відзначали місцеві мешканці [11]. Сумним проявом того, що у Запоріжжі не залишилося місця, недосяжного для ворожої авіації, стало скидання КАБів на крайню західну точку міста – сел. Верхня Хортиця.

Історія масованих ворожих атак на Комунарський район розпочинається із жакливого обстрілу гуманітарної колони, коли загинуло 32 та отримали поранення 118 людей. Символічно, що акт геноциду росіяни вчинили 30 вересня 2022 р. – у день офіційного оголошення про анексію тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Загалом, знаходячись на південно-східній околиці міста, найближче до зони активних бойових дій, район став однією із перших цілей для російських авіабомб, а останнім часом – і ударних БПЛА, які ворог все частіше запускає із тимчасово окупованої частини Запорізького регіону. По мірі зростання інтенсивності застосування КАБів, став сильно страждати і житловий сектор, де лише за два осінні місяці 2024 р. загинуло 12 людей.

Загалом, станом на січень 2025 р. великих людських жертв від ворожих ударів не було лише у Хортицькому та у житловій забудові Заводського району, хоча регулярні влучання бувають і по цих територіях. Це можна пояснити виключно щасливим збігом обставин, адже засоби вогневого ураження, які наявні у агресора, покривають всю територію України. Саме тому поділяти Запоріжжя на безпечні та небезпечні зони можна лише умовно, головним чином, враховуючи ризики наземної окупації та досяжності артилерії у разі просування окупаційних військ.

Зовсім по-іншому виглядає часовий вимір безпеки. З одного боку, абсолютна більшість ворожих атак припадає на темний період доби – з 22.00 до 06.00, але з іншого – протягом трьох років великої війни час нанесення ударів суттєво змінювався, залежно від терористичних

намірів ворога і типа озброєння. Зокрема, із серпня 2022 до середини 2023 р. обласний центр активно атакували із пересувних зенітно-ракетних комплексів С-300 із окупованої території Запорізької області у «годину бика» – з 1 до 3 ночі. Це було пов'язано із прагненням ворога уникнути відповіді нашої далекобійної артилерії та дронів, а також максимально налякати людей, зламати волю до спротиву. Людський страх набуває екзистенційного наповнення, а по соціальних мережах гуляє вислів «вдень ми живемо, а щоночі нас вбивають». Межі власної оселі, що колись здавалася фортецею, звужуються до умовно безпечних ванни та коридору, де вчать уроки, вечеряють та тривожно засинають.

Проте вже із зими 2023 р. небезпечними стають не лише ночі, але й дні. Із самого ранку рашисти наносять удари по промислових підприємствах, об'єктах транспорту та енергетики, а із осені 2023 р. вже застосовують ракетно-авіаційне озброєння у розпал робочого дня, апофеозом чого стають трагічні події у грудні 2024 – січні 2025 рр. Лише на третьому році війни влада розпочинає встановлювати бетонні укриття у громадських місцях.

На окрему увагу заслуговують зміни у сприйнятті міського простору як сукупності певних локацій. Вже у перші дні повномасштабної війни центральний проспект міста заповнюють численні біг-борди, сіті-лайти і розтяжки «Русский корабль иди на...», «Запоріжжя – це Україна!», «Z – новая свастика нового фашизма», «Русский солдат, сдавайся в плен». Разом із символічним змінюється і фізичний простір, який заповнюють блокпости, їжаки, барикади, а деякі дороги навіть перекриваються бетонними блоками. Пересування по місту, особливо для вантажних авто і габаритної техніки, суттєво ускладнюється.

До боїв також готують адміністративні споруди та об'єкти соціальної сфери: листами заліза наглухо закривають операційні у лікарнях, барикадують вікна мішками з піском, посилюють огорожі колючим дротом, роблять написи «ЛЮДИ», «ДІТИ», «Об'єкт культурної спадщини ЮНЕСКО» тощо. Нового наповнення набувають знакові та добре знайомі містянам простори: бул. Шевченка, який раніше асоціювався із прогулянками, фонтанами та концертами, нині перетворено на місця пам'яті із фотопризмами наших полеглих героїв, а на пл. Свободи, де раніше стояв пам'ятник Ф.Дзержинському, утворився імпровізований меморіал загиблим захисникам. Натомість нова локація відпочинку, яка перед війною розвивалася у Старому місті, після ураження ворожою ракетою торговельного центру «Аврора» стоїть пустою. Місцем скорботи і страху стають прохідні заводу «Моторсін», що колись символізували індустріальну велич Запоріжжя.

Особливе враження у перші дні «повномасштабки» справляє порожнеча у місті. За А.Лефевром, вулиця вириває людей із стану ізоляції, постає як спонтанний театр, місце ігор без чітких правил і цікавих зустрічей [18, р. 43]. У мирний час ці функції виконують «треті місця» – паби, кав'ярні, книгарні, громадські заклади. Із початком війни

осередками збору активних людей стають волонтерські центри, точки із розливу «бандеро-смузи», військкомати, підрозділи територіальної оборони та ДФТГ, місця зведення блокпостів та стихійні піщані кар'єри.

Поруч з ними, як у гідденсівському локалі, виникає інший світ, де з полиць магазинів змітають цукор та сіль, спустошують банкомати та вигадують тисячу і один спосіб сховатися від ТЦК. Пам'ять про ці два світи неодмінно лишилась у символічному просторі, адже ««все, що людина говорить чи пише, все, що вона виготовляє, до чого вона доторкається, може і повинно давати про неї знання» [3, с.64]. Але така пам'ять є різною: про перших нагадують бетонні споруди для ближнього бою та протитанкові їжаки, численні добрі справи для солдатів ЗСУ і вимушених переселенців та все нові і нові меморіальні дошки, а ось на згадку про других лишилось принизливе слово «ухилянт» та відповідні кримінальні провадження. Разом з тим цей аспект життя також обов'язкове має привернути увагу соціологів як зразок альтернативних, не героїчних, і не комбатантських соціальних практик.

Не можна не згадати і про особливу роль «не-місць» у просторовій архітектоніці. Це фізичні простори без ідентичності та історії, які не набувають власного антропологічного значення, поле транзиту, споживання і невизначеності, де відвідувачі залишаються анонімними та можуть більше ніколи в житті не зустрітися. До цієї категорії М. Оже включає автомагістралі, готелі, аеропорти, автостанції та залізничні вокзали, станції метро та великі торговельні центри [17]. Сьогодні з ними переважно асоціюється травматичний досвід – пустота, забиті фанерою вікна та двері, годинники, що зупинилися назавжди. Тут немає наших особистих біографій, явищ та предметів, що пов'язані лише з однією долею, натомість все сповнене колективними спогадами про колишнє мирне життя, гуляння, веселощі, близьких людей, які вже не поруч.

Типовим прикладом «не-місця» є траса Харків-Сімферополь, яка хоча і втратила свій кінцевий пункт ще у 2014 році, проте традиційно була для запоріжців шляхом до моря, простором радощі та передчуття відпочинку. Нині вона сповнена зовсім інших змістів – протитанкових їжаків, військових корчів, зафарбованих дорожніх вказівників та відчуття екзистенційності. Саме тут для біженців із блокадного Маріуполя та окупованого Півдня України пролягав вододіл між концтабором та свободою. І сьогодні блокпости на оріхівсько-симферопольській розвилці немов би позначають межу між відносно безпечним великим містом та «сірою зоною».

У ході нашого дослідження ми дійшли таких **висновків**. По-перше, незважаючи на те, що Запоріжжя не зазнало окупації, критичних руйнувань інфраструктури та житла, у соціальному просторі міста після початку повномасштабної російської агресії відбулися суттєві зміни. Вони розгорталися по кількох напрямках: склад і соціальна структура населення (частина місцевих жителів евакуювалися, натомість приїхали люди із захоплених та прифронтових територій),

кілька вимірів соціальної активності (повсякденна та волонтерська), нові чинники диференціації просторових локацій (загальний рівень безпеки, загроза сухопутної окупації, потрапляння до зони ураження різних озброєнь та навіть частота і тривалість відключень електроенергії). На тлі цього виникають екстремальні соціальні практики, що згодом інституціоналізуються, перетворюються на звичні, породжують нові форми взаємодії, та незважаючи на всі жахи війни, додають життєстійкості місцевій спільноті.

По-друге, всі ці нові інституційні зв'язки було проаналізовано нами у трьох аспектах: як вимушено-добровільна, постійна або тимчасова зміна своїх соціально-статусних позицій (коли ворог стоїть на порозі рідної оселі, корисніше розливати запалювальні суміші, аніж елітні коктейлі), символічне наповнення життя у різних районах (від жарту мирних часів «На Бабурке все придурки», до усвідомлення того, що нині значення має вже не вартість нерухомості та розвиненість інфраструктури, а кількість обстрілів та наявність доступних укриттів), зміна сприйняття різних міських об'єктів та фізичних локацій (як наслідок руйнувань, загибелі людей, увічнення пам'яті про трагічні та героїчні події).

По-третє, у період війни трансформацій зазнає соціальний час. Символічною межею між «до» та «після» стає перша повітряна тривога, яка лунає в обласному центрі о 4 ранку 24.02.2022. Проте вже за кілька тижнів городяни майже не звертають увагу на звуки сирен, сприймаючи їх як фонові. Виникає дилема – продовжувати звичайне життя і трудову активність чи перебувати в укритті? Дискусії про закриті державні установи, спортивні секції та банки і постійно працюючі супермаркети із великою кількістю відвідувачів, що регулярно спалахують у місті, відображають різне ставлення до часу як ресурсу (можливість заробити) та простору повноцінної соціальної активності (краще зробити щось корисне, аніж сидіти у підвалі). Водночас після прильотів перших авіабомб та значної кількості жертв у громадських місцях, у ЗМІ активно лунають звинувачення на адресу міської влади, яка втратила час на розвиток мережі укриттів. Окрім того, у соціальних катаклізмах час не є константною величиною. Він може прискорюватися на початку певних подій, уповільнюватися через їхнє оповсякденювання та ділитися на неоднакові відрізки.

Серед перспектив подальших досліджень у цьому напрямку можна назвати аналіз змін соціальної структури населення прифронтових, а згодом – і деокупованих українських міст на методологічних засадах теорії соціального поля П. Бурд'є.

Список використаної літератури

1. Арендт Х. *Vita activa, или О деятельной жизни*. Пер. с нем.и англ. В. В. Библихина. Санкт-Петербург: Алетей, 2000. 437 с.*
2. Бадюк О., Щетиніна Ю. «Дуже невтішні тенденції»: чому українські біженці залишаються за кордоном. *Радіо Свобода*, 05.11.2024. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovia-yak-povertaty-meshkantsiv-pivdnya-z-zakordonu/33188674.html>, дата звернення 30.01.2025
3. Блок М. Апологія історії або ремесло історика. Переклад з фр. М. Марченко. Київ: Лауріус, 2018. 144 с.
4. Бурдье П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп. Пер. з англ. А. Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
5. Водотика С., Савенок Л. Міський простір: декомунізація і проблеми історичної пам'яті. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1. С. 119-133.
6. Гапон Н. Проблема гуманізації соціального простору міста: соціально-філософський аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2016. Вип. 18. С. 46-52.
7. Жулькевська О.В., Грищенко М.В. Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін. *Соціологічні студії*. 2012. № 1. С. 61-66.
8. Запорізькі поліцейські презентували фотопроєкт «Запоріжжя. Війна в об'єктиві», 25.02.2023. Режим доступу: <https://zpr.npu.gov.ua/news/zaporizki-politseiski-prezentuvaly-fotoproiekt-zaporizhzhia-viina-v-obiektivi>, дата звернення 30.01.2025
9. Карповець М. Місто як світ людського буття: монографія Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 258 с.
10. Міхно Н. К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору: монографія. Дніпро: Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+». 2020. 423 с.
11. Ніколаєва Н., Ужвак П. Я думаю про те, що зробили з моїм будинком росіяни. Важливі історії, 11.10.2022. Режим доступу: <https://stories.media/stories/2022/10/11/ya-dumayu-o-tom-chto-sdelali-s-moim-domom-russkie/>, дата звернення 30.01.2025
12. Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Вип. 49. С. 99-104. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.12>
13. Полюга В. Феномен міського публічного простору (одна вулиця, два дні, місто-мільйонник: досвід соціального експерименту в м. Одеса). *Соціологічні студії*. 2016. № 2. С. 52-55.
14. Сапожко А. Запоріжжя лідирує серед міст України за кількістю внутрішньо переміщених осіб. *Новини Запоріжжя*, 04.08.2024. Режим доступу: <https://zaporignews.com.ua/news/4028-zaporizhzhya-lidyruye-sered-mist-ukrayiny-zakilkisty-vnutrishno-peremishheny-osib>, дата звернення 30.01.2025
15. Фесенко Г.Г. Морфологія міських ландшафтів: культурфілософські інтерпретації: монографія. Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 282 с.
16. Фуко М. Наглядати й карати. Пер. з фр. Петра Тарашука. Київ: Комубук, 2020. 392 с.

17. Augé M. Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity. Trans. By J. Howe. London, New York: Verso, 1995. 121 p.
18. Lefebvre H. *The Production of Space*. Trans. by D. Nicholson Smith. Blackwell Publishing, 1991. 67 p.
19. Lynch K. *The Image of the City*. MIT Press Ltd, 1960. 346 p.
20. Serto de M. *L'Invention du Quotidien*. Vol. 1, Arts de Faire. Union generale d'editions, 1980. 156 p.

Zubchenko O. S. Transformation of the urban space of Zaporizhzhia during the full-scale Russian invasion

The article is devoted to the topical issues of the emergence of new lines of demarcation in the physical and symbolic spaces of the frontline city. Based on the theoretical developments of leading Western researchers (H. Arendt, K. Lynch, M. Certeau, A. Lefebvre, P. Bourdieu), the author distinguishes three aspects of urban space: the field of interaction of social actors; the order of building symbolic positions; the location of certain physical objects and locations. Using the methods of included observation, content analysis and visual sociology, it is proven that although Zaporizhzhia did not experience occupation, critical destruction of infrastructure and housing, however, cardinal changes took place in its social space after the start of full-scale Russian aggression. The emergence of new, extreme practices of social interactions is recorded, which are gradually institutionalized and add vitality to the local community. The coexistence of two social spaces is also noted – activist and philistine, which differ in their value system and direction of activity.

The conclusion is made that the protective reaction of citizens to Russian aggression is the creation of situational volunteer communities, which are mainly focused on the defense of the city. The researcher proves that the new criterion for segmenting urban space is the level of security in both physical and chronological dimensions. People generate new strategies for appropriating social space, moving around the city and responding to alarm signals.

It is emphasized that during social cataclysms, time ceases to be a constant value. It accelerates at the beginning of tragic events, slows down due to their commonplaceness and is divided into unequal segments, each of which is full of a separate, symbolic meaning. The article also emphasizes changes in the perception of individual urban locations. Former places of joy and rest are now associated with resistance and pain. At the same time, the detachment of Zaporizhzhia from pre-war life is especially acutely felt in «non-places» – special, transit spaces without identity and history.

Key words: social space, social time, cultural symbols, «non-places», spatial history.